

1.3 Gemotiveerde en geledede woorden

1.3.1 Het belang van geledede woorden

In de inleiding zeiden we al dat er zo veel woorden als *appelboom* en *lezing* zijn: niet alleen komen geledede woorden in alle talen van de wereld voor, ook is in de meeste talen het aantal geledede woorden veel groter dan het aantal ongelede. Voor het Nederlands kunnen we daarover gegevens vinden in CELEX, een databank met circa 40 miljoen woorden die ontleend zijn aan de Taaldatabank He-

dendaags Nederlands van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie. We moeten dan eerst onderscheid maken tussen **TOKENS**: alle voorkomens van één woord, en **TYPES**: het aantal verschillende woorden (ook wel 'woordtypes'). Met die 40 miljoen woorden worden tokens bedoeld, maar het gaat ons nu niet om de omvang van het corpus, maar om het aantal verschillende woorden. Bovendien willen we dan bijvoorbeeld alle voorkomens van *huisdeur* en *huisdeuren* samen nemen, met andere woorden: we abstraheren ook nog van verschillen als dat tussen enkelvoud en meervoud, of dat tussen vormen van één werkwoord. We zijn dus ook niet geïnteresseerd in het aantal types, maar in het aantal verschillende lexemen. Welnu, daarvan is de verhouding binnen CELEX circa 8.900 ongelede tegenover circa 89.000 gelede, één op tien dus; daarnaast komen ook nog circa 16.500 lexemen voor waarvan de geleedheid moeilijk vast te stellen is, maar die niet ongeleed zijn, zoals bijvoorbeeld *beginnen* (-ginnen komt niet voor) of *katbelletje* (geen semantische relatie met *kat-* en *-belletje*). Daarmee komt de verhouding ongeleed : geleed zelfs op 1 : 12. Hoewel Nederlandse taalgebruikers niet al deze woorden beheersen, mogen we aannemen dat ook individuele taalgebruikers meer gelede dan ongelede woorden kennen. Waarom zouden gelede woorden zo'n belangrijke plaats innemen? Dat begrijpen we als we kijken naar de functie van woorden in het algemeen.

Woorden gebruiken we om te spreken over zaken, we kunnen er alles mee benoemen: de vele zaken en gebeurens die in de wereld tastbaar (*tafel, computerscherm*) of niet-tastbaar (*dapper, overlevingsdrang, verwerpen*) aanwezig zijn, of waarvan we ons een voorstelling kunnen maken (*dinosaurius, eenboom*). Nu kunnen mensen dankzij hun geheugen wel een groot aantal woorden onthouden, maar het zou ondoenlijk zijn om voor iedere zaak een apart woord te leren. Gelukkig is dat ook niet nodig.

Ten eerste kunnen we met een en hetzelfde woord heel verschillende zaken benoemen. Daarbij abstraheren we van minder belangrijke verschillen, zodat we bijvoorbeeld het woord *huis* kunnen gebruiken voor een vrijstaand huis, een doorzonwoning, een appartement, een huis met een plat- of met een puntdak, enzovoort. Ook de aanwezigheid van verschillende, aan elkaar gerelateerde betekenissen verleent een woord een grote bruikbaarheid. Met *neus* bijvoorbeeld kunnen we een deel van het gezicht aanduiden, maar ook van een schoen of een vliegtuig en *dag* gebruiken we in de betekenis 'tijd tussen zonsopgang en zonsondergang', in oppositie tot *nacht*, en voor 'etmaal': 'een week heeft zeven dagen'. De gebruiksmogelijkheden van een woord kunnen ook worden uitgebreid doordat er nieuwe betekenisonderscheidingen bijkomen. Zo heeft *grijs* er vrij onlangs de betekenis 'niet legaal, maar ook niet helemaal illegaal' bij gekregen: *het grijze circuit, grijs rijden*; en *groen* de betekenis 'milieuvriendelijk': *groene energie, de Groenen*. Een nieuw begrip vraagt dus niet altijd om een nieuw woord; een bestaand woord kan een nieuwe toepassing krijgen.

Ten tweede kunnen we om een zaak te benoemen een nieuw woord vormen, door gebruik te maken van bestaande woorden. Wie weet wat de woorden *appel* en *boom* betekenen, en bovendien, als spreker van het Nederlands, weet dat het bij samenstellingen als *appelboom* gaat om een soort boom, weet ook zonder dat hij het woord *appelboom* kent al het nodige over de betekenis

van dit woord. Die betekenis is voor een deel voorspelbaar. Dat realiseren we ons vooral als we aan de andere mogelijkheid denken: stel dat de betekenis 'appelboom' niet verbonden was aan de klankvorm /apɛlbom/, maar aan de klankvorm /klɔrk/, een fonologisch mogelijk woord van het Nederlands. Daarmee zou een nieuw taalteken aan het Nederlands zijn toegevoegd, dat de taalgebruiker als zodanig zou moeten leren. Nu de betekenis echter gekoppeld is aan de klankvorm /apɛlbom/ is het nieuwe taalteken voor een deel reeds bekend. Woorden zoals *appelboom* zijn niet totaal nieuw, en daardoor mogelijk gemakkelijker te begrijpen en te onthouden.

Hetzelfde geldt voor afleidingen als *spreker* en *verteller*. Tussen *spreker* en *spreek*, *verteller* en *vertel* bestaat een bepaalde morfologische verwantschap, die ontbreekt tussen *dief* en *steel*, die wel in eenzelfde semantische relatie tot elkaar staan. Gelede woorden als *spreker* en *verteller* vertonen een systematische vormbetekenisrelatie tot *spreek* en *vertel*, en tot elkaar. Kennis van het woord *vertel* maakt het eenvoudiger om *verteller* te begrijpen en te onthouden; deze twee woorden samen bevatten minder onafhankelijke informatie dan twee niet aan elkaar gerelateerde woorden als bijvoorbeeld *lamp* en *vrede*, en ook minder dan twee, niet morfologisch maar uitsluitend semantisch gerelateerde woorden als *dief* en *steel*. Als een woord als *spreker* aan het lexicon wordt toegevoegd, dan is de onafhankelijke, niet-voorspelbare informatie daarvan alleen a) dat dit woord bestaat, en b) de eventuele eigenschappen die niet voorspelbaar zijn.

We begrijpen nu waarom gelede woorden bij de taalgebruikers favoriet zijn: dankzij gelede woorden kunnen zij over een woordenschat beschikken die geen al te groot beroep doet op hun geheugen en die hen tegelijk in staat stelt alles waarover ze willen spreken onder woorden te brengen. Het is buitengewoon efficiënt dat we voor verwante betekenissen verwante woorden kennen. Hoeveel lastiger zou het zijn als we voor *werk*, *werkkracht*, *krachtwerk*, *werkloos*, *werkzaam*, *gewerkt*, *bewerken* en *werking*, waarin de betekenis 'werk' voorkomt, geheel verschillende woorden zouden hebben, waarin de vorm /wɛrk/ niet optreedt. Een geleed woord is nieuw, maar toch vertrouwd, voorspelbaar, omdat het bestaat uit oude bekenden: bestaande woorden of woorddelen. Van een ongeleed woord is in principe alles nieuw en onvoorspelbaar. Tussen deze twee uitersten bevinden zich allerlei woorden waarvan de vorm-betekenisrelatie niet volkomen arbitrair, maar gedeeltelijk gemotiveerd is.

1.3.2 Soorten van gemotiveerdheid en mate van geleedheid

Naast woorden van het type *appelboom* zijn er veel andere woorden die men **GEDEELTELIJK GEMOTIVEERD** zou kunnen noemen, in die zin dat de keuze van juist die vorm voor die betekenis niet geheel toevallig is. Maar die woorden zijn niet allemaal op dezelfde manier geleed.

Laten we beginnen met de woorden die geen enkele morfologische geleiding vertonen. Bij onomatopoeën, klanknabootsende woorden als *koekoek* en *miauwen*, lijkt de relatie tussen vorm en betekenis natuurlijk te zijn. Het Nederlandse *koekoek* is in het Frans *coucou*, in het Engels *cuckoo* en in het Duits *Kuckuck*. De overeenkomst is opvallend, en kan niet toegeschreven worden aan een

gemeenschappelijke oorsprong of wederzijdse beïnvloeding; ook andere talen, onder andere het Fins, Russisch en Hongaars, kennen voor 'koekoek' woorden met een verwante klankvorm. *Miauwen* is in het Frans *miauler*, in het Engels *miaow* en in het Duits *miauen*. Ook hier is er geen sprake van toeval. Kennelijk horen mensen het geluid van een kat niet alleen op eenzelfde manier, ze geven dat ook op vergelijkbare wijze weer. Maar bij nadere beschouwing blijkt dat de vorm van dergelijke klanknabootsende woorden in elk geval gedeeltelijk arbitrair is. Er is tussen die woorden in verschillende talen wel (veel) overeenkomst, maar ze zijn niet identiek, wat je zou verwachten als het verband geheel natuurlijk zou zijn. Elke taal kent voor een bepaalde klanknabootsing zijn eigen conventie, en soms zijn de verschillen veel groter; ons *woef-woef* bijvoorbeeld, om het blaffen van een hond weer te geven, is in het Engels *bow-wow*. Bovendien heeft één taal soms meer dan één woord; zo kennen wij naast *miauwen* ook *mauwen*, het Duits kent naast *miauen* ook *mauzen*, en in het Engels komen *miaow*, *mew*, *mewl* en *miaul* naast elkaar voor. De relatie tussen klankvorm en betekenis is dus niet (geheel) natuurlijk, maar, zeker voor een deel, conventioneel.

Naast klanknabootsing komt ook klanksymboliek voor. Zo zou *-ul* in *kul*, *lul*, *prul* en *sul* verantwoordelijk kunnen zijn voor het negatieve of pejoratieve betekenisaspect van deze woorden. Dit *-ul* imiteert niet een bepaald geluid, maar symboliseert, staat voor, een bepaald aspect van de betekenis van deze woorden. Een ander voorbeeld zijn sommige woorden die beginnen met *sl-* zoals *slet*, *slordig*, *sloerie*, *sloof* en *slijm*, die ook een negatieve lading hebben. Dat voorzichtigheid hier geboden is blijkt uit woorden als *gul* en *krul*, *slank* en *slim*: aan een bepaalde vorm is niet systematisch een bepaalde betekenis gekoppeld; het zijn geen gelede woorden.

Bij afkortingen, zoal *karbo* voor *karbonade*, is er tussen die twee woorden een zekere overeenkomst in klank en betekenis die natuurlijk geen toeval is. Het nieuwe woord *karbo* komt zeker niet uit de lucht vallen, het is gedeeltelijk gemotiveerd, maar geleed is het niet. Andere gevallen zijn onder andere *porno*, *lab*, *bios*, *soos* en *poli*.

Bij **LETTERWOORDEN**, waarin de (eerste) letters van bestaande woorden samen één nieuw woord vormen (*aids*, *vara*, *vut*, *bavo*) en **LETTERGREEPWOORDEN**, waarin de eerste letters van bestaande woorden als lettergreep worden uitgesproken (*PvdA*, *WAO*, *beha*, *b.v.*) is de relatie tussen klankvorm en betekenis evenmin volkomen willekeurig. Ook dit type woorden is dus wel gemotiveerd, maar niet geleed, want ze vertonen niet een geleding in de vorm die correspondeert met een geleding in de betekenis. Ze komen wat dat betreft dus overeen met ongelede woorden als *boom* of *appel*, en niet met het gelede woord *appelboom*.

Met een woord als *boreca* komen we in een overgangsgebied van woorden die iets geleeds hebben: de begindelen van *hotel*, *restaurant* en *café* zijn hier samengevoegd tot één woord, zoals ook in *sofi(-nummer)*: *sociaal* en *fiscaal*. Het woorddeel *ho-* staat hier voor *hotel* en het woorddeel *so-* voor *sociaal*. Maar echt geleed zijn ze ook weer niet, want *ho-* en *so-* kunnen niet zelf als woord voorkomen en het zijn ook geen gebonden morfemen: van een systematische

correspondentie met een bepaalde betekenis is geen sprake. Dergelijke woorden lijken een beetje op **SAMENSMELTINGEN** als het aan het Engels ontleende *brunch* ('maaltijd die tegelijk ontbijt en lunch is'), dat een klankvorm heeft die gebaseerd is op *breakfast* en *lunch*, of *smog*, waaraan *smoke* en *fog* hebben bijgedragen. Maar daarbij gaat het niet om begindelen van twee of meer woorden: begin- en eindstukjes worden hier gecombineerd tot één woord. Vergelijk hiermee in het Nederlands *cirkant* voor de verpakkingsvorm van zuivelproducten die voor een deel een cirkel en voor een deel vierkant is, of *giromaak* waarin zelfs het gehele woord *giro* is opgenomen, en alleen *automaak* het met een stukje moet doen. Andere voorbeelden zijn *infotainment* voor de combinatie van *informatie* en *entertainment* en *Kerstklaas* (*Kerstman* en *Sinterklaas*). Er bestaat wel degelijk een bepaalde relatie tussen de vorm en de betekenis van deze woorden. Ook in *nieuwflinks* (< *Nieuw Links* en *flink*) is sprake van een (ingewikkelde) relatie tussen een bepaalde structurering in de vorm en een bepaalde structurering in de betekenis. Denk ook aan *chocomel*, waarin als eindstuk niet het gehele woord *melk* optreedt.

In deze woorden zijn geen morfemen te onderscheiden, of in elk geval bevatten ze delen die geen morfeem zijn. In die zin zijn ze niet geleed. Wel keert het stukje *-mel* uit *chocomel* terug in *halvamel*, en het daarin aanwezige *halva*-treffen we ook aan in *halvarine*, terwijl in *halviture* een stukje *halv*-aanwijsbaar is. En hoewel ze geen systematische vorm-betekenisrelatie met andere woorden vertonen, is er wel een parallellie tussen een vormelijke en een semantische geleiding, die soms wel degelijk systematische trekken vertoont. De relatie *halvarine*: *margarine* komt overeen met die tussen *halviture*: *confiture*. Soms ontwikkelt zich een bepaalde systematiek, en ontstaat er een vrij morfeem (*pop* van *popular*; dat ook optreedt in samenstellingen als *popconcert*, *popgroep*), of een gebonden morfeem, zoals bijvoorbeeld *-(o)theek*:

- 14 bibliotheek
 discotheek
 videotheek
 kadotheek
 broodtheek
 speeltheek
 fietstheek

Motel als samensmelting van *motor* en *hotel*, heeft vervolgens samen met *hotel* als voorbeeld gediend voor onder andere *botel*, 'hotel op een boot', en *zotel*, 'hotel als ziekenhuis'. Het stukje *-otel* is geen suffix, maar een zekere systematiek is onmiskenbaar aanwezig.

Een suffixachtig karakter lijkt *-o* te krijgen, vergelijk:

15 a	aso	b	brabo
	homo		lesbo
	pedo		positivo
	sado		slomo

De woorden onder (15a) kunnen worden opgevat als afkortingen op *-o*, maar bij de woorden onder (15b) is *-o* toegevoegd en correspondeert daarmee de betekenis 'persoon'. Er is ook een semantische relatie met een ander woord, veelal een adjectief: *Brabant*, *lesbisch*, *positief*, *sloom*, maar een systematisch terugkerende verhouding, zoals in *sokken* : *sok* = *stoelen* : *stoel* ontbreekt. Hoewel deze woorden niet geleed zijn in de strikte zin die we daaraan gegeven hebben, vertonen ze wel een bepaalde **MATE VAN GELEEDHEID**.

Delen van een woord kunnen de functie van het hele woord overnemen, en zelf weer de basis vormen voor afleidingen of samenstellingen. In het volgende citaat zien we daarvan een voorbeeld: van *flexibel* en *flexibilisering* is een deel *flex* afgescheiden, dat als basis dient voor de afleiding *flexer*, en is opgenomen in de samenstellingen *flex-werknemers* en *flex-krachten*:

- 16 'Over het tweede deel van de nota, de zekerheid van de flexibele werknemers, mag de Stichting van de Arbeid, het overlegorgaan van werkgevers en werknemers, zich buigen (....) In ruil voor deze flexibilisering van de arbeidsmarkt vergroot Melkert de rechtsbescherming van flex-werknemers (...). Melkert kiest voor deze vergroting van de rechtsbescherming van flex-krachten. Als de rechten van flexers worden verbeterd (...) om vergroting van de rechtsbescherming van flexers te voorkomen.' (*de Volkskrant*, 4/12/95)

Systematische gelede woorden, afleidingen en samenstellingen, behoren tot de kern van de Nederlandse morfologie, maar aan de periferie bevinden zich woorden die een bepaalde mate van geleedheid vertonen, die ook binnen een morfologische theorie van het Nederlands verantwoord moeten worden.